

ZENGİLER

ZENGİLER

(الزنكيون)

Musul ve Halep merkez olmak üzere el-Cezîre, Doğu Anadolu ve Suriye'de hüküm süren Türk-İslâm hânedanı (1127-1233).

İmâdüddin Zengî'nin 521 (1127) yılında Musul valiliğine tayin edilmesiyle kurulan Musul Atabegliği onun el-Cezîre ve Suriye'yi birleştirme mücadelesi sonunda geniş sınırlara ulaştı. İmâdüddin Zengî, Urfa Haçlı Kontluğu'na son verdiği gibi (539/1144) Dimaşk Atabegliği'ni de (Tuğteginliler) kendine tâbi kılmıştı. Ancak Suriye'de hâkimiyeti güçlendirmek için gittiği Ca'ber kuşatması sırasında bir kölesi tarafından şehid edildi (541/1146). Onun ölümü üzerine oğullarından Nüreddin Mahmud Zengî Halep'e, büyük oğlu I. Seyfeddin Gazi Musul'a hâkim oldu ve Habur nehri aralarında sınır kabul edildi. Nüreddin ile Seyfeddin Gazi'nin ilişkilerini dostane bir şekilde yürütmeleri Nüreddin'in dikkatini Suriye'ye ve Haçlılar'la cihada çevirmesine vesile oldu. Nüreddin, Halep'te Sünnîliğin ihyasına destek verdi. Ca'ber kuşatmasında Zengî'nin yanında bulunan ve iktidarı onun oğullarına bırakmak istemeyen Selçuklu Meliki Alparslan b. Mahmûd'un Musul'u ele geçirme girişimi başarısız kaldı. Fenek kuşatmasını kaldırıp süratle Musul'a dönen Ali Küçük, Zengî'nin vasiyetine uyarak iktâ bölgesi Şehrizor'da bulunan Seyfeddin Gazi'yi durumdan haberdar etti. Melik Alparslan'ın yakalanıp hapsedilmesinden sonra Musul'a giren Seyfeddin Gazi, Sultan Mesud'a hâkimiyetini onaylatmakta güçlük çekmedi.

Öte yandan İmâdüddin Zengî'nin ölümü bütün düşmanlarını harekete geçirdi. II. Joscelin, Urfa'da çıkan isyan neticesinde kısa bir süre için iç kale haric şehri yeniden ele geçirince Seyfeddin Gazi, Urfa'ya Ali Küçük idaresinde kuvvet sevketti. Fakat Urfa'ya daha önce ulaşan Nüreddin Mahmud isyanı bastırdı, II. Joscelin şehri terkedi kaçtı. Nüreddin şehirde hıristiyanların ve özellikle Ermeniler'in bir daha toparlanmasına imkân vermeyecek bir tasfiye yaptı. Musul kuvvetleri zengin ganimetlerle geri dönerken Urfa, Nüreddin Mahmud'un idaresine geçmiş oldu. Bundan dolayı Nüreddin ile Seyfeddin Gazi arasında yaşanan gerginlik Musul Atabegi Seyfeddin Gazi'nin şehir üzerindeki hakından feragat etmesiyle son buldu. Mardin ve Hisnikeyfâ Artuklu beyleri de Zengî'nin

ölümünden faydalanarak kaybettikleri yerlerin bir kısmını geri almışlardı. Seyfeddin Gazi bunun üzerine Hani, Silvan, Cebelicir, Zülkarneyn, Şabahtan, Tel Mevzen, Dârâ gibi yerleri aldı ve Mardin üzerine yürüdü. Artuklu ülkesinde büyük tahribat yaptı. Artuklu beyi Timurtaş'ı elçi gönderip barış istemesi üzerine Seyfeddin Musul'a döndü (542/1147).

Bu arada İmâdüddin Zengî'nin Urfa'yi fethetmesi üzerine Avrupa'da, Papa III. Eugenius'un liderliğinde kralların kumanda ettiği yeni bir Haçlı seferi düzenlendi. Nüreddin Mahmud Zengî, II. Haçlı Seferi orduları bölgeye ulaşmadan önce babasının politikasını takip ederek Antakya, Trablus ve Kudüs Haçlı devletlerinin doğusunda güçlü bir İslâm birliği kurmaya çalışıyor, bu birlik kurulduktan sonra Haçlılar'la yapılacak mücadelenin başarıya ulaşacağına inanıyordu. Bundan dolayı babası Zengî'nin ölümü üzerine Vezir Muînüddin Üner'in hâkimiyetine giren Dimaşk'ı ele geçirmek Nüreddin'in başlıca hedefi idi. Ancak Nüreddin bu imkânı hemen bulamadı ve başlangıçta bir anlaşma yapmak zorunda kaldı. Fransa Kralı VII. Louis ve Almanya Kralı III. Konrad gibi dönemin iki büyük hükümdarının öncülüğünde 1147'de yola çıkan Haçlılar 1148 baharında Filistin'e geldiler. Kudüs'te toplanan Haçlı ordularının başlıca hedefi, Zengî'nin Suriye'deki topraklarına ve mânevî mirasına sahip çıkan Nüreddin Mahmud ve Dimaşk Atabegliği idi. Haçlılar'ın aynı yıl Dimaşk'ı kuşatması üzerine Nüreddin Mahmud ve Seyfeddin Gazi yardıma koştu. Büyük yardım kuvvetleri yanında Dimaşk hâkimi Muînüddin Üner'in başarılı taktiği ve erzak sıkıntısı II. Haçlı Seferi'nin tam bir başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açtı. Humus'a dönen Seyfeddin Gazi, Nüreddin Mahmud ile Üner'in birlikte düzenlediği Ureyne (Arîme) kuşatmasına da 1000 kişilik seçme bir yardım birliği gönderdi. Halep'e saldırmak üzere harekete geçen Haçlılar'ı Yağra'da mağlûp eden Nüreddin'in, II. Haçlı Seferi'nin ardından Suriye'deki nüfuz ve itibarı arttı. Nüreddin, Batı'dan gelen kralların ülkelerine geri dönmelerinden sonra bölgedeki hücumlarını arttırınca Tel Bâşir Kontu II. Joscelin bizzat Nüreddin'in karargâhına gidip ondan hareketi durdurmasını rica etti. 25 Nisan 1154'te Dimaşk'ı zapteden Nüreddin, Halep ve Dimaşk'ı kendi hâkimiyeti altında birleştirmek suretiyle bölgenin en güçlü hükümdarı oldu.

I. Seyfeddin Gazi hastalığı ağırlaşınca yerine kardeşi Kutbüddin Mevdûd'un getirilmesini vasiyet etti ve ardından öldü

(544/1149). Musul nâibi Ali Küçük ve ileri gelenler de atabegliğin başına Kutbüddin Mevdûd b. İmâdüddin Zengî'yi getirdiler. Ancak Şemseddin b. Mukaddem, Sincar'ı kendisine teslim etmek için Nüreddin Mahmud'u davet edince Nüreddin hemen Sincar'a girdi; bunun üzerine Mevdûd da Sincar'a hareket etti ve taraflar savaşın eşğine geldi. Vezir Cemâleddin el-İsfahânî'nin gayretleriyle Mevdûd ağabeyi ile anlaşma yapmaya razı oldu. Buna göre Nüreddin, Mevdûd'un Musul üzerindeki egemenliğini onaylıyor, ancak Rakka, Rahbe ve Humus, Sincar'a karşılık Nüreddin'e terk ediliyordu. Bu durumda atabegliğin Suriye'deki toprakları bütünüyle Nüreddin'in, Urfa haric el-Cezîre'deki toprakları da Mevdûd'un idaresinde kalıyordu. Bu hususu Halife Muktefi-Liemrillâh ve Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar da kabul etti. Sincar da Atabeg Mevdûd tarafından ordu komandanı ve nâibi Ali Küçük'e iktâ edildi.

Halife Muktefi-Liemrillâh, Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un ölümünün (547/1152) ardından yerine geçen Muhammed b. Mahmûd'un saltanatını onaylamıyordu. Sultan, halifenin Süleyman Şah b. Muhammed Tapar adına hutbe okutup bazı melikleri kendisine karşı kıskırtmaya devam edince Bağdat'ı kuşatmaya karar verdi. Bunun için Musul atabegi ile nâibi Ali Küçük'ten yardım istedi. Sultan Muhammed'e yenilip Bağdat'a doğru kaçan Süleyman Şah yakalanarak Musul'da hapsedildi. Sultan durumu öğrendiğinde kendinden emir gelinceye kadar Süleyman'ın hapsedilmesini, ancak ona karşı saygıyla davranılmasını bildirdi. Halifenin tavrını değiştirmemesi Sultan Muhammed'i Bağdat'ı kuşatmaya mecbur bıraktı. Zilhicce 551'de (Ocak-Şubat 1157) Selçuklu ordusu Bağdat'ı kuşattıktan kısa bir süre sonra Ali Küçük idaresindeki Musul ordusu da Bağdat'a ulaştı. Kalabalık kuvvetlerin gelişi Selçuklu ordusunda büyük sevinç uyandırdı. Ancak muhasaranın iyice şiddetlendiği bir sırada bir şehzadenin Hemedan'ı ele geçirdiği haberi ulaştı. Selçuklu ordusu kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Musul kuvvetleri sultanın Bağdat'tan güvenle çekilmesini sağladığı gibi ona Hulvan'a kadar refakat etti. Sultan Muhammed b. Mahmûd'un ölümü üzerine (Zilkade 554 / Aralık 1159) Selçuklu beyleri, Musul Atabegi Kutbüddin Mevdûd ile Ali Küçük'e haber gönderip Süleyman Şah'ın serbest bırakılmasını istediler. Müzakereler sonunda Mevdûd'un yeni sultanın atabegi, Ali Küçük'ün de Irak Selçuk-

lu ordusunun başkumandanı olması şartlarıyla anlaşma yapıldı. Süleyman Şah asker, mühimmat ve kıymetli hediyelerle Hemedan'a doğru yola çıkarıldı. Ancak Süleyman Şah'ı karşılamaya gelen Selçuklu beylerinin taşkınlıkları ve ona karşı saygısızlıkları Ali Küçük'ü endişelendirdi. Bu sebeple Musul'a döndü. Süleyman Şah'ın 556'da (1161) öldürülüp yeğeni Arslanşah b. Tuğrul'un iktidarı ele geçirmesiyle Musul Atabegliği'nin Irak Selçukluları'na müdahalesi sona erdi.

Musul Atabegi Mevdûd, üstünlüğünü kabul ettiği ağabeyi Nüreddin Mahmud'un Haçlılar'la olan savaşlarına asker göndermek suretiyle yardımda bulunmuştu. Nitekim Nüreddin 552 (1157) yılında ağır bir hastalığa yakalandığında Haçlılar'ın Halep'e saldırma hazırlığında olduklarını öğrenen Mevdûd hemen Ali Küçük kumandasında bir ordu gönderdi. Musul kuvvetlerinin Halep askerleriyle birleşmesinden çekinen Haçlılar geri çekildiler. Ancak hastalığı giderek daha ciddi bir hal alan Nüreddin, biraz da bu karşılıksız yardımların etkisiyle ülkesini Mevdûd'a vasiyet etti ve onu veliaht belirledi. Nüreddin iyileşince hastalığı sırasında Halep'i ele geçirme girişiminde bulunup ardından Harran'a kaçan kardeşi Nusretüddin Mîr-i Mîrân'ı cezalandırmaya karar verdi. Mevdûd'un Ali Küçük idaresinde yolladığı kuvvetlerin de yardımıyla Harran zaptedildi. Nüreddin Mahmud, Harran'ı bir süredir önemli hizmetlerini gördüğü Ali Küçük'e iktâ etti. Bu arada Haçlılar, Nüreddin'in hastalığından yararlanarak Hârim'i ele geçirdiler; daha sonra da kendisini Hısnülekrâd önlerinde yenilgiye uğrattılar. Bunun üzerine cihad çağrısı yapan Nüreddin Mahmud bölgedeki müslüman-Türk hâkimlerden yardım istedi. Bu çağrıya, Artuklular ve kardeşi Nusretüddin Mîr-i Mîrân'dan önce Musul ordusuna kumanda eden Ali Küçük katıldı. Hârim önlerine gelen ordu şiddetli bir kuşatmanın ardından şehir ele geçirdi (19 Ramazan 559 / 10 Ağustos

1164). Bu durumu değerlendirmek isteyen Nüreddin Mahmud, Haçlılar'a karşı ertesi yıl da büyük bir sefer düzenledi. Mevdûd yine nâibi Ali Küçük idaresinde iyi donatılmış bir ordu sevketti. Suriye'de Haçlı egemenliğindeki merkezlere karşı düzenlenen bu sefer neticesinde Arkâ, Ureyne, Sâfisâ ve Banyas gibi önemli kaleler Türkler'in eline geçti. Haçlılar'la olan savaşlarında Musul ordusunun hizmetlerini değerlendiren Nüreddin Mahmud, daha önce Sincar karşılığında kendi topraklarına kattığı Rakka'yı Musul Atabegi Mevdûd'a iade etti.

İmâdüddin Zengî döneminden beri Musul valisi, atabeg nâibi, ordu kumandanı olarak hizmet eden ve Erbil Beyliği'nin de kurucusu olan Ali Küçük, Erbil dışındaki bütün iktâlarını Atabeg Kutbüddin Mevdûd'a devrettikten sonra 11 Zilkade 563'te (17 Ağustos 1168) vefat etti. Mevdûd, Musul nâibliğine İmâdüddin Zengî'nin mühtedi kölelerinden Fahreddin Abdülmesih'i tayin etti. Ardından hastalanan, yerine de büyük oğlu ve Nüreddin Mahmud'un damadı II. İmâdüddin Zengî'nin geçirilmesini vasiyet eden Mevdûd 22 Zilhicce 565'te (6 Eylül 1170) öldü. Kutbüddin Mevdûd, Haçlılar'a karşı yürütülen cihad harekâtına destek verip Zengîler içinde bütünlüğün sağlanmasında önemli rol oynamıştı. Ancak onun vasiyetine rağmen Artuklu Beyi Timurtaş'ın kızı olan annesi, Abdülmesih ile iş birliği yaparak oğlu II. Seyfeddin Gazi'yi Musul atabegi tayin etti (565/1170). Nüreddin'in yanında Halep'te büyüyen II. İmâdüddin Zengî'nin şikâyeti ve valinin tahakkümünden bıkan halkın hoşnutsuzluğu Nüreddin Mahmud'un Musul'a müdahale etmesine yol açtı. Muharrem 566'da (Eylül-Ekim 1170) Fırat'ı geçen Nüreddin Mahmud Habur, Nusaybin, Rakka ve Harran'ı ele geçirdi. Sincar'ı da alıp II. İmâdüddin Zengî'ye iktâ ettikten sonra Musul'a hareket etti. Bu gelişme üzerine II. Seyfeddin Gazi'nin diğer kardeşi İzzeddin Mesud, Azerbaycan atabe-

gi Şemseddin İldeniz'e müracaat edip amcası nezdinde ara buluculuk yapmasını istedi. Ancak Nüreddin Mahmud, İldeniz'in elçisini Gürcüler'le uğraşmasını tavsiye ederek geri gönderdi. Niyetinin Musul'u almak değil yeğenleri arasındaki ihtilâfları çözmek olduğunu söyleyen Nüreddin Mahmud 13 Cemâziyelevvel 566'da (22 Ocak 1171) şehre girdi ve Abdülmesih'i azledip Musul valiliğine kendi adamlarından Sâdeddin Gümüştengin'i getirdi. Nüreddin Mahmud'un zaptettiği şehirler kendisinde kalırken Musul Atabegliği ona tâbi oluyor ve Sincar'da da Musul Atabegliği'nin yeni bir kolu kurulmuş oluyordu. Nüreddin, Musul'da iken Erbil beyinin de itaatini bildirmesiyle bütün Irak, Suriye ve Mısır'da Haçlılar'a karşı tek bir cephe teşkiline muvaffak oldu.

Halep atabegi Nüreddin Mahmud Haçlılar'a karşı yeni bir sefere hazırlanırken (569/1173-74) Musul atabegi II. Seyfeddin Gazi'ye de kendisine katılması çağrısı yapmıştı. Musul atabegi ordusuyla Suriye'ye doğru ilerlemekte iken amcası Nüreddin'in ölüm haberi geldi. Bundan yararlanmak isteyen II. Seyfeddin Gazi hemen Nüreddin'in ele geçirdiği şehirleri geri almaya koyuldu. Harran, Nusaybin, Habur, Urfa, Seruc (Süruç), Rakka ve Cezîre-i İbn Ömer'i (Cizre) Musul'a bağladı. Hânedanın Cizre kolu II. Seyfeddin Gazi'nin oğlu Sencer Şah tarafından kuruldu (576/1180). Böylece Halep Atabegliği ile aralarındaki tâbîlik-metbûluk bağlarını da koparmış oldu. Diğer taraftan Musul'dan ayrılan Vali Gümüştengin, Halep'te Nüreddin Mahmud'un yerine oğlu el-Melikü's-Sâlih İmâdüddin İsmâil'i geçirdi; ancak onu tahakküm altına aldı. Nüreddin'in kumandanlarından Selâhaddin-i Eyyûbî de el-Melikü's-Sâlih İsmâil adına hutbe okutmakla birlikte atabegi kendi nüfuzu altına almak istiyordu. Şemseddin b. Mukaddem'in emrindeki kumandanlar Selâhaddin'i Dimâşk'a davet ettiler. Selâhaddin, Dimâşk'ı ele geçirmek için Mısır'dan yola çıkınca Halep ileri gelenleri II. Seyfeddin Gazi'den yardım istediler. Musul Atabegliği'nin İmâdüddin Zengî dönemindeki topraklarını kendi idaresinde birleştirmek isteyen II. Seyfeddin Gazi'nin eline iyi bir fırsat geçmişti. Fakat bir kısım emirlerin Selâhaddin ile mücadele konusundaki kararsızlıkları yüzünden bu fırsatı değerlendiremedi. Selâhaddin önce Dimâşk ardından Hama, Humus, Rakka, Ca'ber ve Seruc'u ele geçirdi (570/1174).

Bu süreçte Selâhaddin-i Eyyûbî ile iş birliği yaptığı için II. İmâdüddin Zengî'yi

Musul Atabegi Mevdûd
b. İmâdüddin Zengî adına 555 (1160) yılında kesilmiş bakır sikke

ZENGİLER

cezalandırmak isteyen II. Seyfeddin Gazi Sincar'ı kuşattı. O sırada Halep önlerinde bulunan Selâhaddin'e karşı diğer kardeşi İzzeddin Mesud'u gönderdi. Ancak Halep-Musul ordusu Selâhaddin-i Eyyûbî karşısında yenilgiye uğradı. Selâhaddin'in zaptettiği bütün yerler elinde kalırken bağımsızlığını da ilân etti ve hâkimiyeti halife tarafından onaylandı (12 Şevval 570 / 6 Mayıs 1175). Musul-Halep Atabegliği kuvvetlerinin ertesi yıl yapılan Cibabü't-Türkman savaşında da yenilmesi A'zâz, Menbic ve Bizâa gibi müstahkem mevkilerin Selâhaddin'in eline geçmesine yol açtı. Onun esas hedefi Halep'ti, bununla birlikte şehir halkının Zengî ailesine olan bağlılığı sebebiyle bunun pek kolay olmayacağını biliyordu. Bunu dikkate alarak Mısır ve Güney Suriye'de egemenliğinin tanınması kaydıyla Halep muhasarasını kaldırdı. Bu anlaşmanın Musul Atabegliği tarafından da tanınması şartını koydu (572/1176). Anlaşma II. Seyfeddin Gazi'nin ölümüne kadar (3 Safer 576 / 29 Haziran 1180) yürürlükte kaldı.

II. Seyfeddin Gazi, hastalığı şiddetlenince yerine önce oğlu Muizzüddin Sencer Şah'ın geçmesini vasiyet ettiyse de daha sonra Eyyûbî tehdidini dikkate alıp kardeşi İzzeddin Mes'ûd b. Mevdûd'un gelmesini istedi. Selâhaddin, el-Cezîre hâkimiyetinin tanınmasını talep eden İzzeddin Mesud'a, halifenin II. Seyfeddin Gazi'nin egemenliğini kaydıyla onayladığını ve şimdi bölgenin kendisine verildiğini bildirdi. Bu sırada Halep Atabegi el-Melikü's-Sâlih İsmâil'in hastalığı da ilerledi ve topraklarını Musul Atabegliği'ne bıraktı. el-Melikü's-Sâlih öldüğünde Selâhaddin-i Eyyûbî Mısır'da bulunduğundan Selâhaddin-i Eyyûbî Mısır'ı da bulundugu için duruma müdahale edemedi ve İzzeddin Mes'ûd b. Mevdûd süratle hareket ederek şehrin idaresini ele geçirdi (20 Şâban 577 / 29 Aralık 1181). Ancak bu durum uzun sürmedi. Hânedan mensupları ve emîrler arasındaki çekişme Halep'in önce Sincar karşılığında II. İmâdüddin Zengî'ye verilmesi, ardından da Selâhaddin-i Eyyûbî tarafından işgal edilmesiyle sonuçlandı.

Bu gelişmeler sırasında Mısır'dan dönen Selâhaddin-i Eyyûbî, Musul emirlerinden bir kısmının hizmetine girmesi, Hısnıkeyfâ Artuklu beyinin de tâbiyetini bildirmesiyle durumunu iyice güçlendirdi ve Cemâziyelâhir 578'de (Ekim 1182) Musul'u kuşattı. Selâhaddin'in bu kuşatması bağımsızlıkla sonuçlanmakla birlikte Sincar'ın düşmesi Musul Atabegliği'nin güvenliğini ciddi biçimde tehlikeye soktu. Hısnıkeyfâ'dan sonra Mardin Artuklularının da Se-

lâhaddin'e bağlanmasıyla Musul Atabegliği iyice yalnız kaldı. 18 Safer 579'da (12 Haziran 1183) Halep'i ele geçiren ve rakipsiz duruma gelen Selâhaddin-i Eyyûbî, Nüreddin Mahmud gibi el-Cezîre ve Suriye'yi tek elde birleştirmek istiyordu. Bu maksatla bir defa daha Musul'u kuşattı. Musul Atabegi İzzeddin Mesud elçiler gönderip ona boş yere müslüman kanı dökmemesi çağrısında bulundu. Selâhaddin, şiddetli muhasaraya rağmen şehir çok iyi tahkim edilmiş olduğundan yine bir netice alamadı ve Ahlat Beyi II. Sökmen'in ölümü üzerine ortaya çıkan yeni şartlar dolayısıyla kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Fakat varılan anlaşmaya göre Musul Atabegliği, Selâhaddin'e tâbi olacak, hutbede Irak Selçuklu sultanı yerine Selâhaddin'in adı okunacak ve Zap suyunun ötesindeki topraklar da kendisine bırakılacaktı (9 Zilhicce 581 / 3 Mart 1186). Bu anlaşmanın en önemli sonucu hiç şüphesiz, el-Cezîre'de artık sözde kalan Selçuklu egemenliğinin hukuken de bitmiş olmasıdır. Musul Atabegi İzzeddin Mes'ûd b. Mevdûd bundan sonra tâbiyet gereği Selâhaddin-i Eyyûbî'nin Haçlılar'a karşı düzenlediği savaşlara da katıldı.

Mesud, Selâhaddin'in 589'da (1193) ölümü üzerine atabegliğe ait toprakları geri almak için, Sincar atabegi olan kardeşi II. İmâdüddin Zengî ve Erbil Beyi Muzafferrüddin Kökbörü ile ittifak yaptı. Fakat Nusaybin'den Tel Mezzen'e geldiği sırada hastalanıp geri dönmek zorunda kaldı ve bir süre sonra o da vefat etti (27 Şâban 589 / 28 Ağustos 1193). İzzeddin Mesud'un yerine vasiyetine uyularak oğlu Nüreddin Arslanşah getirildi ve Musul Valisi Mücâhidüddin Kaymaz onun atabegliğine tayin edildi. Ancak bu arada Sincar atabegi ve amcası II. İmâdüddin Zengî atabegliğe ait bazı toprakları işgal etti. Arslanşah ile amcası arasındaki mücadele, amcasının ölümünün (593/1197) ardından yerine geçen oğlu Kutbeddin Muhammed zamanında da sürdü. Arslanşah bu amaçla onun hâ-

kimiyetine geçmiş bulunan Nusaybin'i geri aldıysa da Eyyûbî Hükümdarı el-Melikü'l-Âdil'in müdahalesiyle çekilmek zorunda kaldı. Aslında Selâhaddin'in ölümünden sonra, sağlığında ülkesini paylaştırdığı hânedan mensupları arasında şiddetli mücadeleler yaşanmaktaydı. Buna rağmen Eyyûbî'nin Musul Atabegliği'ne müdahaleleri hânedanın yıkılışına kadar devam etti.

el-Melikü'l-Âdil'in Mardin Artukluları ülkesine girmesini kendi güvenlikleri açısından tehlikeli bulan Musul ve Sincar atabegleri ona karşı ittifak kurdular. Fakat bu arada Musul valisi ve Arslanşah'ın atabegi Mücâhidüddin Kaymaz'ın ölümü (595/1199) çok olumsuz sonuçlar doğurdu. Arslanşah, Kaymaz'ın yerine geçen Bedreddin Lü'lü'ün tahakkümü altına girmekten kurtulamadı. Musul ve Sincar atabegleri arasındaki anlaşmayı kendi aleyhine bir gelişme kabul eden el-Melikü'l-Âdil, Sincar atabegini yeniden kendi adına hutbe okutmaya ikna etti. Arslanşah bunun üzerine Nusaybin'i zaptetti. Bu mücadele sırasında Sincar atabegini destekleyen Erbil Beyi Kökbörü de Arslanşah'ın Nusaybin'den çekilmesini sağlamak amacıyla Musul Atabegliği topraklarında büyük tahribat yaptı. Arslanşah, Kökbörü'yi cezalandırmak üzere harekete geçtiyse de Kökbörü süratle Erbil'e döndü. Arslanşah'ın Sincar'a bağlı Tel A'fer'i zaptetmesi, aleyhinde büyük bir ittifakın kurulmasına yol açtı. el-Melikü'l-Âdil'in oğulları, Hısnıkeyfâ Artuklu beyi, Zengîler'den Cezîre-i İbn Ömer hâkimi Muizzüddin Sencer Şah ve Kökbörü'nin kuvvetlerinden meydana gelen büyük bir ordu Musul yakınlarındaki Kefr-Zemmar'da Musul atabegini yenilgiye uğrattı. Atabeg elindeki kuvvetlerin neredeyse tamamını kaybetti ve büyük zorluklarla Musul'a dönebildi (Muharrem 601 / Eylül 1204). Asker ve emirlerinin çoğu esir alındı. Arslanşah, daha sonra Tel A'fer'i Kutbeddin'e geri vermek şartıyla el-Melikü'l-Âdil ile anlaşmak zorunda kaldı.

Bedreddin
Lü'lü' adına
655 (1257)
yılında
Musul'da
kesilen
altın sikke

Nüreddin Arslanşah, Sincar Atabegliği'ne karşı bu defa el-Melikü'l-Âdil ile gizli bir anlaşma yaptı. Aslında ne Musul Atabegleri ne de Eyyübîler birbirlerinin kuvvet kazanmasını istiyorlardı. Ancak el-Melikü'l-Âdil mahallî hükümdarlar arasındaki anlaşmazlıklardan faydalanabilmek için sık sık bu tür ittifaklara katılıyordu. 606 (1209) yılında Ahlat'ı yağmalayan Gürcüler'e karşı sefere çıktığı sırada düşmanın geri çekildiğini haber alan el-Melikü'l-Âdil, Sincar'ı kuşatmaya karar verdi. Aralarındaki gizli anlaşma gereği Musul atabeginden yardım istedi. Arslanşah, Sincar'ın ardından sıranın Musul'a geleceğinden endişe ediyordu. Sincar atabegi ise Kökböri'ye başvurup kuşatmanın kaldırılması hususunda aracılık etmesini istedi. Kökböri, daha önce Musul atabegine karşı el-Melikü'l-Âdil ile ittifak kurmasına rağmen Eyyübîler'in bu kadar güçlenmesini kendi menfaatlerine aykırı bularak ondan kuşatmayı kaldırmasını istedi. Kökböri bunu sağlayamadıysa da Arslanşah'ın el-Melikü'l-Âdil'e yardımını engelledi. el-Melikü'l-Âdil'e karşı bu defa Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhusrev, Erzurum Selçuklu Meliki Tuğrulşah ve Halep Eyyübî Hükümdarı el-Melikü'l-Zâhir'in de katıldığı büyük bir ittifak oluşturuldu. el-Melikü'l-Âdil kuşatmayı ancak Halife Nâsır-Lidînillâh'ın aracılığıyla kaldırmaya razı oldu. Arslanşah bu arada İzzeddin Mesud ve İmâdüddin Zengî adlı iki oğlunu Kökböri'nin kızları ile evlendirdi. Bu şekilde ittifak biraz daha pekiştirilmiş oldu. Musul Atabegliği'nin Kökböri ile ittifakı oğlu II. İzzeddin Mesud zamanında da devam etti.

Nüreddin Arslanşah'ın ölümü üzerine yerine oğlu II. İzzeddin Mesud geçti (607/1211). Fakat Bedreddin Lü'lü'ün tahakkümü altında geçen devri zehirlenerek öldürülmesiyle son buldu (615/1218). Lü'lü'ün onun yerine on yaşındaki oğlu II. Nüreddin Arslanşah'ı tahta geçirdi, halifenin onayını da aldı. Ancak Şuş ve Akralhumeydiye'de hüküm süren amcası ve hânedanın Şehrizor kolunun kurucusu III. İmâdüddin Zengî onun hâkimiyetini tanımadı; Lü'lü' nezdindeki girişimleri netice vermeyince Musul'a bağlı İmâdiye Kalesi'ni ele geçirdi. Erbil Beyi Kökböri de Lü'lü'ün Zengî hânedanı üzerindeki nüfuzunu kırmak amacıyla damadı III. İmâdüddin Zengî'yi destekliyordu. III. İmâdüddin Zengî, bu sayede Hakkâri ve Wevezân'ı zaptettiyse de Lü'lü'ün Eyyübîler'den sağladığı yardımla yenilgiye uğratıldı. III. İmâdüddin Zengî Erbil'e sığınırken taraflar arasında Halife

Nâsır-Lidînillâh'ın girişimiyle yeniden barış sağlandı.

II. Nüreddin Arslanşah vefat edince yerine Lü'lü' tarafından kardeşi I. Nâsırüddin Mahmud b. II. Mes'ûd tayin edildi (616/1219). III. İmâdüddin Zengî atabegliğin kendi hakkı olduğu iddiasıyla bir kere daha harekete geçti. Kökböri'nin yardımıyla Musul'a bağlı yerleri almaya başladı. Lü'lü'ün Eyyübîler'in el-Cezîre ve Dimaşk kolu hükümdarı el-Melikü'l-Eşref Mûsâ'dan aldığı kuvvetler Kökböri tarafından hezimete uğratılıp Musul'a kadar takip edildi. Halifenin ara buluculuğu sayesinde sağlanan yeni anlaşma da ancak III. İmâdüddin Zengî'nin Kevâşe'yi zaptına kadar sürdü. Lü'lü'ün çağrısıyla el-Melikü'l-Eşref bizzat yardıma geldi. Kökböri de buna karşılık Artuklular'ın ve Anadolu Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'un desteğini aldı. Fakat el-Melikü'l-Eşref'e karşı sefere çıkan I. Keykâvus'un ölümü ittifakı zayıflattı. el-Melikü'l-Eşref, Sincar'ı ele geçirip atabegliğin bu koluna da son verdi (Cemâziyelevvel 617 / Temmuz 1220). Musul'a gelen el-Melikü'l-Eşref, halifenin III. Zengî'nin aldığı yerleri iade etmesi kaydıyla anlaşma yapılması yolundaki isteğini reddetti. Bu olaylardan sorumlu tuttuğu Kökböri üzerine yürüdü. el-Melikü'l-Eşref'in Zap nehri kıyısındaki karargâhında yapılan görüşmeler sonunda III. İmâdüddin Zengî'nin ele geçirdiği yerleri geri vermesi, bu gerçekleşene kadar Şuş ve Akralhumeydiye'nin Lü'lü'ün idaresinde, Zengî'nin de el-Melikü'l-Eşref'in yanında rehlin olarak kalması kararlaştırıldı (Cemâziyelâhir 617 / Ağustos 1220).

Bu karmaşık olaylar içerisinde isimleri dahi zikredilmeyen Musul atabegleri adına kendisi için bir hâkimiyet alanı açmak isteyen Lü'lü', Şuş'a da el koydu. Zengî buradan ayrıldıktan sonra bir müddet Azerbaycan (İldenizli) Atabegi Özbek'in himayesinde yaşadı. Lü'lü' ise bölgenin yeni siyasi aktörlerinden biri olma yolunda önemli bir mesafe aldı. Bu sırada başlayan Moğol istilâsı yüzünden Yakınoğu'yu büyük ve tahripkâr gelişmeler beklerken bölge hâkimleri birbirleriyle kıyasıya mücadeleye devam ediyordu. Kökböri, Erbil çevresine çok yakın geçen bir Moğol tehlikesini atlattıktan sonra Musul atabegine ve onun hâmisî el-Melikü'l-Eşref'e karşı bazı Eyyübî meliklerinin de katıldığı bir ittifak oluşturdu. Bu çerçevede Kökböri'nin 13 Cemâziyelâhir 621'de (2 Temmuz 1224) kuşattığı Musul düşmek üzereyken ittifakın Eyyübî kanadı el-Melikü'l-Eşref ile anlaşta. Böylece şehirle birlikte Lü'lü'ün ge-

leceği de kurtulmuş oldu. Ancak Musul ve yöresinde bu savaş sebebiyle büyük bir kıtlık ve pahalılık meydana geldi.

Celâleddin Hârizmşah, Moğol istilâsının genişlemesine paralel olarak ağırlık merkezini sürekli batya kaydırmaktaydı. Nitekim Moğollar'a karşı asker toplamak amacıyla el-Cezîre'ye geldiğinde karşısına çıkan halifenin ordusunu yenilgiye uğrattı. Kökböri, Celâleddin Hârizmşah ile anlaşmayı menfaatlerine uygun buldu. Böylece el-Melikü'l-Eşref'e karşı kurulan, bazı Eyyübî melikleriyle Artuklu beylerinin de katıldığı ittifaka Celâleddin Hârizmşah da katılmış oldu. İttifak üyeleri kendi paylarına düşen yerleri işgal edeceklerdi. Buna göre Celâleddin Hârizmşah'ın el-Melikü'l-Eşref'e ait Ahlat'a yürümesi onun Musul'a müdahale etmesine engel oldu. Kökböri böylece Musul'u kolayca zaptetmeyi ve Lü'lü'ün atabeglik üzerindeki baskısına son vermeyi umuyordu. Kökböri, bu maksatla Erbil'den Zap suyu kenarına geldiği sırada Hârizmşah'ın bir isyanı bastırmak üzere Kirman'a gittiğini öğrendi. Lü'lü' her zaman olduğu gibi el-Melikü'l-Eşref'e başvurdu. O da önce Artuklu müttefiklerini saf dışı bıraktı. Ardından bazı tavizler karşılığında Eyyübî meliklerini tesirsiz hale getirdi. Bu durumda Musul'u zaptetme şansını kaybeden Kökböri memleketine dönmek zorunda kaldı (Cemâziyelâhir 623 / Haziran 1226). Bu olaylar, Lü'lü'ün Musul hâkimiyetini sağlamlaştırdığı nisbette bölgenin savaşlarla tahrip edilmesine, sıkıntı içinde yaşayan insanların bölgeden göç etmesine yol açıyordu. Esasen henüz bir çocuk iken Musul atabegliğine getirilen I. Nâsırüddin Mahmud, bu sırada Erbil Beyi Kökböri de ölmüş olduğundan, artık bölgede hiçbir ciddi rakibi kalmayan Lü'lü' tarafından feci şekilde öldürüldü (Rebîülevvel 631 / Aralık 1233). Böylece Zengîler hânedanının ana kolu tarihe karışmış oldu. Halife Müstansır-Billâh, Lü'lü'e el-Melikü'l-Rahîm unvanı vererek onun Musul hâkimiyetini onayladı. Lü'lü' 657'de (1259) ölümüne kadar Musul'daki hâkimiyetini sürdürdü. Zengîler'in iki büyük kolu Musul ve Halep dışında Sincar (1170-1220), Cezîre-i İbn Ömer (1180-1251) ve Şehrizor'da (1211-1245) hüküm süren üç küçük kolu daha vardır.

Musul atabegleri, özellikle İmâdüddin Zengî ve atabegliğin Halep kolunun kurucusu Nüreddin Mahmud Zengî, Haçlılar'a karşı verdikleri mücadelelerle İslâm dünyasının ümidi, hıristiyanların ise korkulu rüyası oldular. Haçlılar'ın İslâm topraklarının ortasında kontluklar, prinkepslikler

ZENGİLER

ve krallıklar gibi çeşitli siyasî teşekküller kurdukları bu devirde hem siyasî muhalifleri hem de Haçlılar karşısında büyük mücadeleler verdiler. Nüreddin Mahmud zamanında el-Cezîre, Suriye ve hatta Mısır'da siyasî birliğin sağlanması, sosyal ve ekonomik gelişme yanında Haçlılar'a karşı kazanılan büyük zaferlerin de zeminini oluşturdu. Zengîler daha önce Şî'iler'in hâkimiyetindeki topraklarda Sünnîliği desteklediler. Şehirleri imar edip birçok ilmî ve dinî müessese kurdular. Eyyûbîler ve Memlükler bu kurumlardan faydalandılar. Musul atabegleri çoğu günümüze kadar gelemeyen büyük mimari eserler meydana getirdiler. Zengîler döneminde sadece Musul şehrinde on üç medresenin varlığı tesbit edilmiştir. Nüreddin Mahmud Zengî'nin birçok han, ribât, sebîl ve medresenin yanı sıra Dimaşk, Halep ve Harran'da inşa ettirdiği bimaristanlar onun şöhretine yakışan eserlerdir. Bütün bunlara hâleflerinin atabegliğe bağlı diğer şehirlerde yaptırdıkları da ilâve edildiğinde yoğun siyasî mücadelelere rağmen imar ve inşa faaliyetlerine de gereken önemin verildiği anlaşılır. Devrin kaynaklarında Zengîler döneminde birçok cami ve mescid, köprü ve saray inşa edildiğine dair bilgiler verilmektedir. Dicle nehri üzerinde açılan sulama kanalları sayesinde Musul ve çevresi, meyve ve pamuk üretimi başta olmak üzere zengin bir ziraat hayatına kavuşmuştur. Atabegliğin Urfa, Musul ve Halep gibi önemli yolların kavşağında bulunan şehirlere sahip olması ticarî faaliyetlerle birlikte iktisadî seviyenin yükselmesine de katkıda bulunuyordu. Hulefâ-yi Râşidîn ile Ömer b. Abdülâzîz'den sonra Nüreddin Mahmud Zengî'den daha iyisini, daha adâletli ve merhametlisini görmediğini söyleyen tarihçi İzzeddin İbnü'l-Esîr (*el-Kâmil*, XI, 403) Zengîler'in İslâm'a, müslümanlara, kendi ailesine ve şahsına yaptıkları iyilikleri vefa duygusuyla dile getirmek, isimlerini ebedileştirmek ve onları dünyaya örnek bir hânedan olarak takdim etmek

amacıyla *et-Târihu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevşil* adında bir eser yazmıştır. Ayrıca İbnü's-Sâî'nin *el-Ma'lemü'l-Atâbeki'si* yanında Ebû Şâme el-Makdisî'nin *Kitâbü'r-Ravzateyn fi ahbârî'd-devleteyn* adlı eserinin bir bölümü de Zengîler'e aittir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kalânîsî, *Târihu Dimaşk* (Amedroz), s. 282, 284-285, 298-299, 306-307, 343, 355-358; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târihu Meyyâfârikîn ve Âmid: Kısmü'l-Artukıyyîn* (nşr. Ahmet Savran), Erzurum 1987, s. 82-83, 88-89; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, bk. İndeks; a.m.f., *et-Târihu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye bi'l-Mevşil* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât), Kahire 1382/1963, tür.yer.; Bahâeddin İbn Şeddâd, *en-Nevadîrü's-sultânîyye* (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl), Kahire 1384/1964, s. 55; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 218-221, 226-232, 257-258; a.m.f., *Sene'l-Berkı's-Şâmî* (nşr. Ramazan Şeşen), Beyrut 1971, I, 93-94, 97, 138; Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân*, s. 258, 383, 394, 435, 456-469, 518, 625; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb*, II, tür.yer.; III, tür.yer.; Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, I-II, tür.yer.; a.m.f., *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn*, s. 114; İbnü's-Sâî, *el-Câmi'u'l-muhtaşar* (nşr. Ârif Ahmed Abdülğani – Hâlid Ahmed Mollâ es-Süveydî), Dimaşk 1432/2011, bk. İndeks; a.m.f., *Ma'lemetü'l-Atâbekî*, Berlin Staatsbibliothek, nr. 9776; Ebû'l-Ferrec, *Târih*, II, 467-475, 485, 492-493, 500-509, 527; Saîd ed-Dîvecî, *el-Mevşil fi'l-ahdi'l-Atâbekî*, Bağdad 1958; a.m.f., *Târihu'l-Mevşil*, Musul 1402/1982, tür.yer.; N. Elisséeff, *Nur ad-Dîn*, Damas 1967, II, tür.yer.; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 287, 318; Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (trc. Ali Yardım), İstanbul, ts. (Damla Yayınevi), tür.yer.; Hüseyin Ali ed-Dakukî, *Kuzey Irak'ta Atabegler Hakimiyeti* (doktora tezi, 1975), İÜ Ed. Fak., tür.yer.; Coşkun Alptekin, *The Reign of Zangi*, Erzurum 1978, s. 90-91; a.m.f., *Dimaşk Atabegliği (Tog-teginliler)*, İstanbul 1985, s. 138-141; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyübîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 42-45; a.m.f., *Salâhaddin Eyyübî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 69-70, 71-72, 77-79, 82-84; Douglas Patton, *A History of the Atabegs of Mosul and Their Relations with the Ulama A.H. 521-660 / A.D. 1127-1262* (doktora tezi, 1983), New York University; a.m.f., "İbn al-Sa'î's Account of the Last of the Zangids", *ZDMG*, CXXXVIII/1 (1988), s. 148-158; Hüseyin Münis, *Nürüddin Mahmûd*, Kahire 1984; İmâdüddin Halîl, *Nürüddin Mahmûd*, Dimaşk-Beyrut 1400/1980; Runciman, *Haçlı Se-*

ferleri Tarihi, II, bk. İndeks; Bahattin Kök, *Nureddin Mahmud Bin Zengi ve İslâm Kurumları Tarihindeki Yeri*, İstanbul 1992; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı* (trc. Özden Arıkan), İstanbul 1999, bk. İndeks; M. Süheyl Takkûş, *Târihu'z-Zengiyyin fi'l-Mevşil ve Bilâdi's-Şâm: 521-630 H/1127-1233 M*, Beyrut 1419/1999; Gülay Ögün Bezer, *Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği)*, İstanbul 2000; a.m.f., "Zengîler 1127-1233", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, IV, 803-813; D. Talmon-Heller, "Religion in the Public Sphere: Rulers, Scholars, and Commoners in Syria under Zangid and Ayyubid Rule (1150-1260)", *The Public Sphere in Muslim Societies* (ed. M. Hoexter v.dğr.), Albany 2002, s. 49-63; Ebru Altan, *İkinci Haçlı Seferi (1147-1148)*, Ankara 2003, s. 7-10, 50-53, 98, 111, 117-124, 126; *Coins and Coinage of Pre-Ottoman Asia Minor* (ed. Fuad Sezgin), Frankfurt 2003, II, 86-136; Ali Muhammed Muhammed es-Sallâbî, "Asrû'd-devleti'z-Zengiyye, Dimaşk-Beyrut 1428/2007; İbrâhim b. Muhammed b. Hamed, "Simâtü'l-hükmi'z-Zengî fi 'ahdi Nürüddin Mahmûd (541-569 h/1146-1174 m.)", *Mecelletü Câmi'ati'l-İmâm Muhammed b. Sü'ûd el-İslâmîyye*, sy. 22, Riyad 1419/1998, s. 415-465; Abbès Zouache, "Zangî, stratège averti (522/1128 à 541/1146) ? Réexamen des sources latines et arabes", *BEO*, LVI (2004-2005), s. 63-93; İbrahim Kafesoğlu, "Kökbörü", *İA*, VI, 887-889; S. Heidemann, "Zangids", *EI²* (İng.), XI, 452-455; Sâdik Seccâdî, "Âl-i Zengî", *DMBİ*, II, 7-15.

GÜLAY ÖGÜN BEZER

□ MİMARİ. Irak ve Suriye bölgesinde hâkimiyet kurmuş olan Zengîler döneminde, bölgenin mimari geleneklerinin yanı sıra Selçuklu geleneklerinin de ele alındığı bir gelişim görülmektedir. Özellikle taş işçiliğinde uygulanan ve "Zengî düğümü" diye adlandırılan, düğümlü geçmeli kompozisyonların oluşturduğu süsleme düzeni başta Suriye'de bu devrin belirleyici özelliğini meydana getirmiş, daha sonra da gezici mimar ve ustalar eliyle Anadolu'da etkisini göstermiştir. Bu dönemde Dimaşk, Hama, Humus, Halep, Şeyzer, Ba'lebek ve Musul kaleleri Selçuklu geleneğiyle yenilenmiş, İmâdüddin Zengî döneminde Musul'da iç kale ile büyük kale yapılmıştır. Tuğladan inşa edilen surlar ve kare planlı burçlardan oluşan kalede figürlü kabartmaların bulunduğu bilinmektedir. Nüreddin Mahmud Zengî tarafından Halep Kalesi'nde surlar takviye edilmiş, bazı burç ve kuleler eklenmiştir. İç kalenin güneybatısında büyük burçlarla birleşen ana giriş kitlesi Zengî devrinde yapılmış ve 1209 yılında onarım görmüştür. Bu geçiş kitlesi, iki burç arasına yerleştirilen kapı ile buraya ulaşan rampalı iki köprüden meydana gelmektedir. Kaleyi kuşatan hendeğin üzerinden geçerek aşağıdaki savunma kulesine bağlanan köprü ikinci bölümle dış kaleyle irtibatı sağlamaktadır. İmâdüddin Zengî döneminde Dicle nehri üzerine ya-

Musul Ulu Camii minaresi ve gövdesindeki tuğla işçiliğinden bir detay